

İlbey C. N. Özdemirci, *Fötr Şapkalı Şih, Cumhuriyet Sekülerleşmesi ve Taşra*, İletişim Yayınları, 2022, 264 s.

Değerlendiren: Tuba Büyüktosunoğlu Yaylalı

Cumhuriyet'in ilanıyla ulus devlet ideolojisinin biçimlendirilmesi yönündeki eğilimlerin sekülerleşme siyaseti olarak tanzim edilişi ile yeni düzenin meşruiyetini sağlama edimlerinin siyasal ve toplumsal alanlarda ortaya çıkarmış olduğu gerilimler malumdur. Dönemin siyasal konjonktürü bağlamında merkez-çevre karşıtlığına indirgenen mevcut gerilimlerin tepeden bir bakışı içerdiği teziyle farklı bir yaklaşımın benimsendiği *Fötr Şapkalı Şih*, devlet ve toplum ilişkilerini açığa çıkarma gayretinde görüş açısını başka bir noktaya, taşraya çevirmektedir.

İlbey C. N. Özdemirci tarafından kaleme alınan *Fötr Şapkalı Şih: Cumhuriyet Sekülerleşmesi ve Taşra* ismini taşıyan eser 2022 yılında İletişim Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Kitabın ismini aldığı "Fötr Şapkalı Şih", Cumhuriyet döneminde tekkesine karışılmaması için şapka ile gezen bir şeyhin yasaklı dinî pratikler karşısında geliştirmiş olduğu bir direniş taktiği olarak anlandırılmaktadır. Çalışma genel bir ifadeyle Erken Cumhuriyet Dönemi iktidar politikalarının sekülerliğin inşası sürecinde amaç ve sınırlılıklarını ele almakta, Kemalist ulus devlet ideolojisinin kapsam alanını keşfetme amacıyla taşrada dinî pratiklere odaklanmaktadır. Gündelik yaşamda dinî pratikleri taşra deneyimleri ile görülür kılmaya çalışan yazar, sekülerleşme bağlamında din ve devlet ikiliğine indirgenmiş olduğunu iddia ettiği tarihsel perspektifin yönünü

@ Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi. tbuyuktosunoglu@hotmail.com

id https://orcid.org/0000-0001-8418-2857

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/D0342
insan & toplum, 2023; 13(1): 489-494.
insanvetoplum.org

devlet eksenli bir ilişkiselliği merkeze alan odaktan, din ve devlet ile toplum arasındaki çok yönlü ilişkiselliklerden yana çevirmektedir. Bu kapsamda çalışma, laiklik ve sekülerlik kavramsallaştırmalarının sınırlı değerlendirmelerine eleştirel yaklaşımda, devlet eksenli okumanın seçkin bir zümreyi ele alarak toplumsal yaşamın diğer tüm kesimlerini dışarda bıraktığını ifade etmektedir. Böylece alana dair veriler statikleştirilmektedir. Yazar, “Erken Cumhuriyet Dönemi’nde yaşanan sekülerleşme tecrübelerinin, iktidar politikalarının içeriğine eşitlenerek değil, toplumsal yaşamda buldukları karşılık sorunsallaştırılarak, çok boyutlu ve çok kapsamlı ilişkisellikler zaviyesinden anlaşılabilceğini” (s. 17) savunmaktadır.

Çalışma, sekülerliğin inşası sürecindeki gündelik pratiklerin deneyim sahası olarak ele aldığı taşrada, Sünni Müslüman halkın yasaklayıcı politikalara karşı geliştirmiş olduğu direniş pratiklerini esas almaktadır. Bu bağlamda sözlü tarih metodunu kullanan yazar, çalışmanın saha araştırması kısmını 1926-1942 yılları arasında doğmuş, çocukluğunu taşrada geçirmiş, kendilerini Sünni Müslüman ve dindar olarak tanımlayan emekli din görevlileri ile gerçekleştirmiştir. Alana dair mekânsal sınırların çizilmesinde Cumhuriyet öncesinde medrese geleneğine ev sahipliği yapmış coğrafyalar belirleyici olmuştur. Bolu, Antalya, Gaziantep, Trabzon, Çorum ve Siirt’te gerçekleştirilen görüşmelerde il ve ilçe müftülükleri ile Çanakkale, Mersin, Adana, İstanbul ve Ankara’da ise kişisel bağlantılar aracılığıyla iletişim sağlanmıştır. Yazar, 19 görüşmeci ile döneme dair taşrada dinî pratiklerin nasıl deneyimlendiği üzerine odaklanırken, görüşmeler katılımcıların aldıkları dinî ve resmi eğitim düzeyleri, ailelerinin ve çevrelerindeki insanların dinî eğitim seviyeleri, evlerinde bulunan dinî kitaplar hakkında hafızada kalanlarla şekillenmektedir. Bununla birlikte katılımcıların yaşadıkları yerlerde CHP’nin etkinliği ortaya çıkarmak ve politikaların taşradaki görünümüne ulaşmak amaçlanmıştır. Pandemi koşullarına denk gelen bir takvim dolayısıyla alana yönelik demografik çeşitlilik sağlanamaması, yazarı Erken Cumhuriyet Dönemi’nde resmi olarak dinî eğitim alan ve çocuklukları kent merkezlerinde geçmiş, eğitilmiş, orta-üst sınıf ailelere mensup kişilerin hatıratlarına yönlendirmiştir. Çalışmada görüşmeci profiline yansıyan boyutuyla katılımcıların hepsinin erkeklerden oluşması her ne kadar yazar tarafından “erken dönemde dinî eğitim alarak toplumsal ilişkiler ağına dâhil olmanın erkeklere hasredilmiş bir imtiyaz biçiminde tezahür ettiği” beyanıyla meşrulaştırılmaya çalışılmışsa da bu yaklaşım döneme ilişkin sosyal gerçekliğin şekillenışı kapsamında taşradaki kadın bakışını ve direnç mekanizmalarını dışarda bırakma noktasında bir yanıyla eksik olarak değerlendirilebilir.

Çalışmanın kavramsal ve kuramsal çerçevesinin oluşumunda sekülerleşme perspektifinin temellendirilmesine olanak sağlayacak olan resmi kaynakların

incelenmesi ile hem sekülerleşme politikalarının meşru zeminine dayanak sağlayan hem de tek parti dönemine ilişkin parti teşkilatlarının ahvalini açığa çıkaran Umum Teftiş Raporları, TBMM Zabıt Cerideleri, CHP Kurultay Tutanakları incelenmiştir. İlk ve orta okul müfredatları, 1940'lı yıllarda müfredatta bulunan din ve tarih ders kitapları, Mustafa Kemal Atatürk'ün demeçleri, Diyanet İşleri Başkanlığı arşivinde bulunan sicil dosyaları, yazışmalar, tamim ve beyanatlar, dönemin ulusal medyadaki görünümleri adına ulusal yaygınlık ve iktidar ile organik bağları nedeniyle Hakimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet gazeteleri, yanı sıra Ulus, Akşam, Vakit, Milliyet, Yeni Gazete, araştırma konusu ile bağlantılı içerikleri dolayısıyla taranmıştır. Dönemin muhafazakâr dergilerinden Sebülürreşad ve Selamet dergilerini de içeren kaynaklar, çalışmanın temel savını destekleyici unsurlar olarak ele alınmıştır. Böylelikle ulus devlet ideolojisinin sekülerleşme politikaları karşısında taşranın direniş dinamiklerinin yanı sıra "iktidarın merkezden uzaklaştıkça azalan etkinliği" de açığa çıkarılmak istenmiştir.

"Tarihin Havını Tersine Taramak" başlığı çalışmanın metodolojik temellerine atıfta bulunmaktadır. Tarih yazımı ve devlet ilişkiselliğinde devleti merkeze alan Hegelci düşünüşe karşı Anderson'un toplumsal hatırlama ve unutuş deneyimlerini yerleştiren yazar, iktidar ile tarih arasındaki derinliği keşfetme imkânı olarak gördüğü Halbwachs'ın toplumsal hafızasını öne çıkarır. Bu noktada çalışma Trouillot'ın *Geçmiş Sustumak* çalışmasında bahsi geçtiği şekilde arşivin, biriktirme nesnesi olmanın ötesinde işlevselliğine dikkat çekerek arşivi tarih üretme aparatı olarak tanımlayan anlayışa yaslanmaktadır. Yazar, Walter Benjamin'in devlet ve tarihi ilişkilendirerek kahramanlık ve zafer hikayeleri ile yazılı tarih ve hâkim anlayışını ters yüz ederek söz konusu tarih yazımına karşı mesafe koymakta ve alternatif bir tarih anlayışıyla Friedrich Nietzsche ve Michel Foucault'un gündelik olanın tarih anlatısına dahlini savunan görüşlerini bir imkân olarak kabul etmektedir. Nietzsche'nin tarihi 'şimdi'den başlatan, tekilliklerin soruşturulmasını mümkün kılan ve insanı tarihin gücü karşısında edilgen değil etken bir varlık olarak konumlandıran yaklaşımı, yazar için 'soykütükçü çözümleme' yöntemi ile göz ardı edilenlerin su yüzüne çıkarılması anlamında kullanılmaktadır. Foucault'nun tarih anlayışı da çalışmanın alternatif bir tarihsel yaklaşım arayışını temellendirmektedir. Tarihi mutlak bir devamlılık ve bütünsel bir dizge olmaktan ziyade tekilliklerin dönüştürücü potansiyellerini açığa çıkaran bir mücadele alanı olarak okuyan yazar en önemli yönetsel kaygısını şu şekilde ifade eder; "din, laiklik, sekülerlik, İslam gibi kavramların, kendinden menkul anlam yüklemeleriyle ele alınıp, toplumsal olana kendini dayatan, tarih üstü verili sabiteler olarak düşünülmesine karşı durabilmektir" (s. 47). Bahsi geçen kavramların dönemler, konumlar ve koşullarla bağlantılı olarak değişerek yeniden üretildiği fikri üzerinde eser boyunca yapılan vurgu, tarihsel ve toplumsal ilişkiselliği temel alan bir düşünsel zemine gönderme yapmaktadır. Kavramsal çerçevede değerlendirmeye alınan

dini hayat ve sekülerlik, klasik bir ikilik olarak değil, gündelik deneyim içinde akışkan, değişken ve ilişkisel olarak ele alınmakta ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde dinin ve sekülerliğin nasıl yaşandığı ve ne şekilde inşa edildiği meselesini sorunsallaştırarak Sünni Müslüman kesimde dini yaşayış ve direniş biçimlerini açığa çıkarmayı hedeflemektedir. Yazar, çalışmanın bir mezhebe dayalı sınırlarını Talal Asad'ın "Tek bir İslam pratiği yoktur." görüşüne dayandırarak inancın yaşanma pratiklerinde var olan çeşitliliğinin göz önünde bulundurulmasını ve bir mezhep üzerinden okunmaya çalışılan deneyimsel alanda genelleme yapılmamasını talep etmektedir. Taşraya "içeriden bakmak" denildiğinde akla gelen Mahmut Makal'ın *Bizim Köy* eseri, öğretmenlik yaptığı köyde gündelik yaşamdan sahneler ve inanışlar üzerine gerçekçi ve etkileyici bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Makal'ın döneme ilişkin taşra gerçekliğini yine taşradan biri olarak okumasına benzer bir yaklaşımın sonucu olan bu çalışma, raporlar ve tutanaklarda merkezin çevreye bakışını ortaya koyarken aynı zamanda taşradan merkezi görebilmenin heyecanını ve merakını saklı tutmaktadır.

Çalışmada aynı başlık altında yer alan yöntemsel yaklaşım içinde gündelik hayat kavramına ayrıca değinilmektedir. Lefebvre'nin kavramsallaştırmasından farklı olarak gündelik hayat, iktidar karşısında tahakküm altına alınan ve yabancılaşan kitleler alanı olarak değil, iktidarın dayatmalarını yapıbozumuna uğratarak alternatif üretebilen ve direniş pratikleri geliştirebilen bir alan olarak değerlendirilmektedir. Gündelik hayatı, iktidar politikaları karşısında doğrudan başkaldırma pratikleri içermeksizin boyun eğmiş gözükerek yeniden üretilen bir manevralar alanı ve itaatsizliğin olanaklılığı çerçevesinde ele almaktadır. Direniş kavramsallaştırması ise Michel De Certeau ve James C. Scott'ın iktidardan soyutlanmış varoluş biçimleri tahayyülünden yola çıkmaktadır. Yazar, gündelik hayatın çok boyutlu ve çok kapsamlı yapısına işaret ederek tezine dayanak kıldığı tüm kavramsallaştırmalara belli noktalarda şerhler düşmektedir. Direniş, gündelik hayatın bir kesiti olarak Erken Cumhuriyet Dönemi güç mücadelelerinin tezahürlerinden sadece biri olan sekülerleşme girişimleri karşısında konumlanma deneyimlerini farklı bir noktadan ele alma tarzını ifade etmektedir. Direnen ve direnilen olmak noktasındaki değişkenliğin zannedilenden daha kısa mesafelere yerleştirilebileceği vurgusuyla yazar, "*state in society approach*" (ss. 82-84) olarak adlandırılan yaklaşımı çalışmanın teorik zeminine yerleştirmektedir. Devlete toplumdaki bakımlar olarak tanımlanan bu yaklaşım, makro bir perspektifin yansımalarının yerel dinamikleri görünmez kıldığı eleştirileriyle pekiştirilmekte ve "aşağıdan tarih yapmak" anlayışı doğrultusunda taşradan bakmak tanımlamasını açıklamaya çalışmaktadır. Yazar bu yaklaşımın meşru zeminine yine bir şerh düşmekte ve amacının merkezi olanın karşısına bir "öteki" çıkarmak değil hâkim tarih anlatısının tersine bir olay örgüsü geliştirmek olduğu notunu eklemektedir. Merkezi kanatta bütünsel olmayan bir işleyiş biçiminin ve türdeş olmayan kadro

yapılanmasının varlığını vurgulayan yazar, “iktidar”, “yönetici zümre” ve “Kemalistler” olarak genelleyici ifadeler biçiminde zikredilen tanımlamaların, merkezin homojen bütünlüğüne gönderme yapmak maksadı taşımadığını ve “merkezden belirlenen siyasi icraatların karar alıcılarını imlemek” üzerine tanımlandığını belirtmektedir. Eser boyunca yazarın kavramsal anlamlandırmalara ve kuramsal zemine ilişkin ihtiyatlı yaklaşımı, yazarı meşru bir temele dayanak kılmaya çalıştığı bakış açısını tekraren ifade etmeye zorlamış görünmektedir.

Çalışmanın “Cumhuriyet’in Taşrası” isimli ikinci bölümünde yazılı resmi tarihe mesafeli yaklaşımın ve taşrayı, çalışmanın odağına yerleştirmenin temellendirilmesi Türk siyasal hayatı literatürünün “Güçlü Devlet Geleneği” ve “Modernleşme Kuramları” izleğinde tartışılmaktadır. “Krallar Antolojisinden Kaçış” olarak isimlendiren bu başlık altında Doğu despotizmi, merkez-çevre paradigması gibi güçlü devlet geleneği içinde değerlendiren yaklaşımlar ve tepeden inme biçimde meşrulaştırılan modernleşme kuramları sorunsallaştırılmaktadır. Tek Parti iktidarının belirleyici niteliğine atfedilen güç bağlamında, taşranın pasifize edilmiş bir kitle ve devletin de bir hakem olarak tasavvur edilmesi anlayışının yanlışlığı, taşradan bir okuma ile ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Çalışmada “Resmî İslam” ifadesiyle politikalara hâkim yeni din yorumu, “medeni” değerlerle “bize has” yorumları içeren “millî bir İslam” ile “saf” ve “cahil” kitlelerin aydınlatılması olarak ele alınmaktadır. Kemalist iktidarın gündelik yaşamdan dini çıkarmak amacı gütmeye başladığı belirtilirken dini, rasyonelize ederek tanımladığı haliyle sınırlandırılmış, bireysel sahaya sıkıştırılmış bir alana yerleştirmek istediği belirtilmektedir. Diğer taraftan tasavvur edilmiş böylesi bir din anlayışının gündelik yaşam pratiklerinde değişimler yaratmak değil bu pratiklerin kökünden kazınması niyeti barındırdığı ancak başarılı olamadığı dile getirilmektedir. “Başarılı” kavramına okuyucu tarafından şerh düşürecek olan bu tanımlamanın, üzerinde düşünmeye değer bir çıkarım olduğu söylenebilir. Dini ortadan kaldırmak niyeti barındırmayan ancak mevcut dinî pratiklerin kökten değişimini yasaklayıcı politikalarla gerçekleştirmek hayali arasında konumlandırılan “Resmî İslam”, kendi içinde tezatlıklar barındıran bir perspektif sunmaktadır.

Bir direniş alanı olarak taşrada direnme taktiklerinin ele alındığı ve sözlü tarih metodu ile elde edilen verilerin değerlendirildiği “Taşra’nın Cumhuriyet’i” isimli üçüncü bölüm, evde Kur’an öğrenme ve cami hocasından Kur’an öğrenme deneyimleri, ibadet dili, taşrada dinî örgütlenme pratikleri, kaçamak direnme (hac ibadeti), taşrada kılık kıyafet ve din adamı olmak başlıklarıyla sunulmaktadır. Dinî yaşayış biçimlerinin direnme pratikleriyle nasıl sürdürüldüğünün analizi içeren bu bölüm, hatıratların da bağlam dâhilinde değerlendirildiği bir bölümdür. Direnme pratikleri, iktidarın yasaklayıcı politikalarla ürettiği korku karşısında kimi zaman suskunlukla uyar

gözükerek, kafa sallayarak hâkim düzen içinde küçük hava boşlukları yaratma taktiği ile kimi zaman hile yaparak (Suriye üzerinden akraba ziyareti bahanesiyle hacca gitmek gibi) duruma özgü uyarlayıcı taktikler ile sürdürülmektedir. Nöbet tutma, rol yaparak gerçeği gizleme, sahte rıza gösterme, bilmezden gelme, mazeretler üreterek işi aksatma (başım rahatsız diyerek şapka takmayı reddetmek), kendi koşullarına uygun hale getirme (şapka yerine bere takmak), uzlaşır gözükerek var olanları koruma kazanımı elde etme (“Bu fötrle çok insanı kandırdım.”) gibi direnme taktiklerinin geliştirildiği görülmektedir. Şikayetlerle ihbar mekanizmasının işletildiği görülmekte ise de merkezde alınan kararların taşrada uygulanmasında idareciler tarafından esneklikler ve inisiyatifler kullanıldığı örneklerle aktarılmaktadır. Güven duyulan din adamlarının varlığı bu noktada yerel yöneticilerin ya da savcı ve hakimlerin esneklik göstermesi noktasında belirleyici bir etken olarak sunulmaktadır. Türkçe ezanın “bir parola haline gelmesi” belki de en dikkat çekici direniş taktiklerinden biridir (s. 166). “Tanrı uludur” diye başlayan ezan köye jandarmanın geldiğini ve denetim olduğunu ilan eden bir anonsa dönüşmüştür. Bir diğeri de gizli olarak yapılacak herhangi bir dinî törenin devlet hakkında bilgi sahibi olmaya dayanan bir teknikle gerçekleştirilmesidir. “Zikir için Cumhuriyet Bayramı, 23 Nisan gecesi ya da yılbaşı gibi polislerin izinli olduğu tarihlerin seçilmesi” örneği “bilinçli bir pratik” olarak değerlendirilmektedir (s. 183). Bölümün öne çıkan verilerinden bir diğeri illegâl din eğitimi ile resmî din görevliliğinin iç içe geçtiğini gösteren anekdotlardır. Yasaklı medrese eğitimi almış kişilerin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından il müftülüğüne kadar yükseltilmesi bu durumu en iyi ifade eden örneklerdir.

Çalışmada yazarın alternatif bir tarihsel yaklaşım arayışında kavramları ve kuramları inşa etmek istediği yönetsel dizgeye açıklayıcı bir biçimde yansıtmış olduğu görülmektedir. Ele alınan bağlam, merkez-çevre yerleşik anlayışı karşısında merkezin dışında konumlandırılan kesimler ve farklı yaşam tarzları üzerinde de mevcut hallerin kültürel, dinsel ve siyasal konumlanışını gün yüzüne çıkarma eğilimlerine yönetsel olarak cevap verebilecek işlevsel bir bakış içermektedir. Taşranın gündelik yaşamında dinî pratiklerin sürdürülebilirliğinin nasıllığı, iktidarın politikaları ve etkinliği arasındaki mesafe ile anlaşılır bir düzeyde somutlaştırılmaktadır. Lakin alana dair verilerde taşranın gündelik yaşamında dinin konumlanışına dair tamamlayıcı anlatımların eksikliği, dinî direnme pratiklerini anlamsal içeriklerinden bağımsız bir niteliğe bürümüş görünmektedir. Bu bağlamda taşrada dinsel alanın kodları direniş ve direnme pratikleri ilişkiselinde anlamlandırılmayı beklemektedir. “İçerden bakmak” bütünsel bileşenlere ihtiyaç duysa da çalışma, toplumsal ve siyasal gerçekliğin bir aradalığına dair açılımlayıcı bir perspektif sunmaktadır.